

Król, wójt, mieszczenie. Rywalizacja o władzę w małopolskich miastach królewskich w dobie jagiellońskiej*

Słowa kluczowe: wójt, król, miasto, prawodawstwo, ustrój, autonomia, model ustrojowy

Keywords: vogt, king, city/town, legislation, system, autonomy, system model

Jedną z odsłon konfliktów rozgrywających się w małopolskich miastach królewskich doby jagiellońskiej były spory między wójtami dziedzicznymi a społecznością miejską. Znamy ich przedmiot i przebieg m.in. dzięki wyrokom królewskich sądów komisarskich. Fenomen sporów i współistnienia, rywalizacji i współdziałania wójtów dziedzicznych i mieszczan, choć dobrze rozpoznany w literaturze, skłania do wskazania trzech ogólnych problemów. Pierwszy to stosunek Jagiellonów do wójtostw jako kompleksów majątkowych wyposażonych w zespół uprawnień władczych. Czy można zauważyć różnicę w podejściu do nich w porównaniu z okresem rządów Kazimierza Wielkiego? Drugi problem dotyczy akcji skupowania wójtostw przez rady miejskie. Już Jan Ptaśnik uznał, że stanowiło to oczywisty sposób rozwiązania problemu niewygodnego współistnienia¹. Czy jednak zawsze prowadziło do pozytywnych dla miasta zmian w zakresie zarządu miastem? Pytanie to powiązane jest z problemem trzecim: czy i w jaki sposób wójtostwo dziedziczne wpływało na model ustrojowy miasta? To ostatnie zagadnienie wymaga krótkiego wyjaśnienia pojęcia modelu ustrojowego.

WÓJT DZIEDZICZNY: CZY *BRACHIUM REGALE* W XV W.?

W dobie rządów Kazimierza Wielkiego wójt obok starosty traktowany był jako „ramię” monarsze w zarządzie terytorialnym². Jednakże sprawne wykonywanie obowiązków powierzonych przez króla było możliwe tylko wówczas, gdy wójt rzeczywiście interesował się życiem miejskim. Niewątpliwie nie ułatwiało wykonywania tej funkcji rozczłonkowanie majątku wskutek dziedziczenia. Wprawdzie sam Kazi-

* Niniejszy tekst stanowi gruntownie przerobione, niepublikowane wcześniej fragmenty pracy doktorskiej autora.

¹ PTAŚNIK 1949, s. 38–39.

² Przegląd literatury dotyczącej roli wójta w życiu miasta vide ZAŁĘSKA 2005, s. 136, 144.

mierz Wielki nie stronił od idei kolegialnego zarządu miastem, skoro w trakcie jego rządów nierzadko obowiązki zasadzcy spoczywały na więcej niż jednej osobie; jednak solidarny zarząd miastem przez dwóch przedsiębiorczych zasadzców to już nie to samo, co konieczność porozumienia się w obrębie skłóconej rodziny.

Jednocześnie można wskazać świadectwa zastępowania wójtów urzędnikami zwierzchnimi (starostowie, burgrabiowie zamkowi, wielkorządcy) oraz radą już w okresie rządów Kazimierza Wielkiego³. Przypadki wskazania rajców jako adresatów przywileju lokacyjnego przywołała Marta Załęska konkludując, że brak równoczesnego występowania obu podmiotów był wyrazem zwrócenia się do „[rady,] która faktycznie nadawała ton polityce danego ośrodka miejskiego”⁴. Istnieją dowody pozwalające stwierdzić, że Kazimierz Wielki pod koniec swojego panowania zaczął odchodzić od idei wójtostw dziedzicznych. Z 1364 r. pochodzi przywilej na prawo niemieckie, którego adresatem nie jest wójt, lecz mieszczanie (Nowy Radom⁵). Dokument nadania prawa miejskiego dla Sanoka z 1366 r. nie zawierał już klauzuli o powołaniu wójtostwa dziedzicznego⁶. Równolegle następowało ograniczanie uposażenia nowych wójtostw⁷. Jak można sądzić, było to na rękę mieszczanom, dla których wygodnym rozwiązaniem był nieuposażony wójt sądowy. Zauważmy, że do podstawowych obowiązków miast wobec Korony należały: świadczenia publiczne (cła, podatki, opłaty, podwoły, stacje), obowiązek obrony miasta w przypadku konfliktu zbrojnego, incydentalnie udział w działaniach zbrojnych (dostarczanie wozów skarbnych) oraz wykonywanie innych zadań poleconych przez króla. W dobie jagiellońskiej obowiązki te miasta mogły wykonywać bez udziału wójta dziedzicznego.

Tymczasem wiele wskazuje na to, że majątek wójtowski, jako składnik domeny, stał się w dobie panowania Władysława Jagiełły instrumentem prowadzenia polityki personalnej i wynagradzania zasług na wzór zastawów starostw, który nie tylko usprawniał zarząd, lecz także pozwalał docenić szczególnie zasłużonych i tym samym stanowił element królewskiej polityki personalnej⁸. Miało to miejsce zwłaszcza gdy kwota zabezpieczana na zastawie nie była pobierana przez króla od zastawnika, lecz miała charakter wynagrodzenia. Zjawisko to ostatecznie zahamowano jako prowadzące do zadłużenia dóbr monarszych⁹. Wójtostwa także należy traktować jako

³ GAŚSIOROWSKI 1976, s. 439–440.

⁴ ZAŁĘSKA 2005, s. 68, przypis 270.

⁵ KDM, III, nr 768 (przeniesienie na prawo magdeburskie ze średzkiego).

⁶ Mieszczanie będą za przestępstwa odpowiadać „coram suo advocato, qui pro tempore fuerit” (AGZ, nr 15, 25 kwietnia 1366).

⁷ PERZANOWSKI 1958, s. 27.

⁸ Vide uwagi o funkcji królewszczyzn: MATUSZEWSKI 1981, s. 6–7; MATUSZEWSKI 1982, s. 102; MATUSZEWSKI, SZULC 1989, s. 189–192; MATUSZEWSKI 1994, s. 117–125; WRONISZEWSKI 2006, s. 130, 132–135.

⁹ Vide MATUSZEWSKI 1985, s. 101–120. Z tego względu w XVI w. w miejsce zastawu antychretycznego sięgano po inne tytuły prawne, jak pokład do wiernych rąk (DUBAS-URWANOWICZ 2006, s. 100–101).

kompleksy majątkowe, które monarcha nadawał zasłużonym. Jako przykłady można wskazać: koniuszego Dobiesława, który otrzymał za wierność wójtostwo na Stradomiu (1386), Jana z Opatowa, za służby – w Solcu (1393), Zygryda Baruta, łożnego, za służby – w Częstochowie (1423) i analogicznie Hankę – w Dębowcu (1423), Stanisława Bzowskiego, za służby – w Łukowie (1429), Imrama z Sowiny, dworzanina królewskiego, za wierność – w Wiślicy (1430)¹⁰. Z kolei bogate wójtostwo w Wolbromiu było ekwiwalentem dla Piotra Szafranca, który poniósł wydatki na obronę granicy od strony Śląska (1415). Wartość wójtostw nadawanych przez Władysława Jagiełłę nie była najwyższa, do wyjątków można zaliczyć wspomniane wójtostwo wolbromskie, szacowane na 1200 grzywien szerokich groszy praskich¹¹. Obdarowania lub wynagrodzenia podobnej kategorii osób (szeroko rozumiani *familiares*: dworzanie, łożni, kucharze i inni) dokonywane były również z wykorzystaniem innych dóbr podobnej wartości — sołectw¹², zastawów mniejszych wsi¹³ czy intratnych nieruchomości leżących na terenie trójmiasta Krakowa, Kazimierza i Kleparza¹⁴.

¹⁰ Stradom (ZDM, VI, nr 1518, 26 sierpnia 1386); Solec (ZDM, VI, nr 1599, 4 marca 1394); Częstochowa (KDM, IV, nr 1212, 13 lipca 1423); Dębowiec (ZDM, VII, nr 1954, 15 listopada 1423); Łuków (ZDM, VII, nr 2039, 27 września 1429); Wiślica (ZDM, VII, nr 2045, 8 marca 1430).

¹¹ ZDM, VI, nr 1802, 1415 r. Dla porównania ceny wsi małopolskich w XV w. przedstawiały się następująco: w 1401 r. Błozowice zostały sprzedane za 300 grz. (według Długosza 9 ł. kmiecych; LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 2016a, s. 60, 62); Marchocice w 1468 r. zostały sprzedane za 1500 grz. (według Długosza 18 ł. kmiecych, 2 karczmy, młyn bez roli i 3 zagrody z rolami; LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 2016b, s. 93, 97); w 1531 r. za 300 grz. została sprzedana niewielka wieś Krzyworzeka (w rejestrach pobór z 1–3 ł.; BUKOWSKI 1997a, s. 263–264); w 1462 r. sprzedaż Krzyżanowic Małych za 350 grz. (według Długosza 8 ł. kmiecych i młyn; BUKOWSKI 1997b, s. 265); w 1477 r. sprzedaż Korabników za 500 grz. (według Długosza 6 ł. kmiecych, karczma z rolami, zagroda z rolami; KURTYKA 1997a, s. 428; LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 1993, s. 763); w 1512 r. sprzedaż Lasek za 200 grz. (1489–1494 pobór z 1,5 ł.; KURTYKA 1997b, s. 438); w 1530 r. sprzedaż za 1500 fl. Laskowej (KURTYKA 1997c, s. 442); w 1487 r. sprzedaż Ławszowa za 300 grz. (KURTYKA 2000a, s. 476); w 1408 r. sprzedaż Libiąża za 600 grz. (według Długosza 10 ł. kmiecych, karczma z rolami, zagrody; KURTYKA 2000b, s. 598); w 1456 r. Lisów Wielki 320 grz. (według rejestrów poborowych w 1508 r. pobór z 4 ł.; LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 2000, s. 677); w 1531 r. sprzedaż Krzywaczki za 900 fl. (BUKOWSKI 2000a, s. 724); w 1416 r. sprzedaż Lusiny za 600 grz. (według Długosza 6,5 ł. kmiecych, karczma bez roli, 7 zagród z rolami, młyn z rolami; BUKOWSKI 2000b, s. 746). Bogate wójtostwo odpowiada więc wartością bardzo bogatej wsi.

¹² Vide Nadanie sołectwa Piotrowi z Mosznej w Wielkim Świdniku, w ziemi lubelskiej (ZDM, VI, nr 1585, 10 sierpnia 1392); Stefanowi z Przyłęku (zasadźcy wsi Dębno) w Łukowej k. Leżajska (ZDM, VI, nr 1602, 28 sierpnia 1394); Mikołajowi w Zemborzynie (ZDM, VI, nr 1810, 23 września 1416); Janowi w Czekarzewicach (ZDM, VI, nr 1811, 28 września 1416); Piotrowi Szafrancowi w Jeżówce (ZDM, VIII, nr 2562, 26 października 1422); Piotrowi z Lubaczowa w Ulanie (ZDM, VII, nr 1962, 12 marca 1424); Jakubowi Sobolowi w Strzyżewie (ZDM, VII, nr 2016, 30 września 1427).

¹³ MIKUŁA 2006, s. 37–51

¹⁴ Nadanie Janowi Łosiowi, łożnemu, domu w Kazimierzu k. Krakowa (ZDM, III, nr 676, 26 kwietnia 1444).

Wykorzystanie wójtostw w polityce personalnej wymagało uelastycznienia podstaw prawnych ich posiadania. Dogodniejsze dla monarchy było posłużenie się zastawem niż konstrukcją własności podzielonej, na której opierały się nadania wójtostw w dobie piastowskiej. Aby do tego doprowadzić, niezbędny był wykup wójtostwa przez monarchę (bezpośrednio lub poprzez udzielenie zgody dla konkretnej osoby) i jego alienacja, ale już nie jako tzw. własność wójtowska/sołtysia, lecz pod innym tytułem prawnym¹⁵. Dla potwierdzenia tej hipotezy niezbędne są dalsze, szczegółowe badania, w tym poszerzające ustalenia Ludwika Łysiaka w zakresie przestrzegania obowiązku uzyskiwania zgody właściciela zwierzchniego na obrót majątkiem¹⁶.

WYKUP WÓJTOSTW PRZEZ MAŁOPOLSKIE MIASTA KRÓLEWSKIE

Majątek wójtowski niejednokrotnie ulegał rozdrobnieniu wskutek dziedziczenia. Niemniej następowały także procesy odwrotne, poprzez komasację dokonywaną przez energicznych szlachciców. Proces ten nasila się w drugiej połowie XV w. Dobrym przykładem są Myślenice, gdzie bogate wójtostwo zostało skupione przez Jordanów¹⁷. Wskutek tego rada miejska konfrontowała się z silnym podmiotem, który miał zagwarantowane prawa jeszcze w przywileju lokacyjnym. Janina Bieniarzówna trafnie zauważyła, że w XVI w. szlachta dążyła do przejęcia młynów i foluszy miejskich¹⁸. Miało to niebagatelne znaczenie zwłaszcza w miejscowościach niewielkich, w których tradycyjnie do lokalnej elity należeli młynarze, karczmarze, właściciele foluszy i tartaków¹⁹. Obserwację tę dopełnia trafna uwaga Marty Załęskiej, która podkreśliła przewagę wójta nad gminą dzięki kumulacji „uposażenia, władzy wykonawczej i sądowniczej” oraz wskazała na konsekwencje dzierżenia majątku wójtowskiego i starostwa przez tę samą osobę²⁰. Kumulacja majątku miejskiego z tytułu wójtostwa, dzierżaw infrastruktury gospodarczej, jak też łączenie tych uprawnień z posiadaniem tenuty miały gwarantować szlachcicowi przewagę majątkową nad gminą. Jak się jednak okaże, nie było to regułą bez wyjątków.

W przypadku rywalizacji o władzę na linii wójt dziedziczny–gmina miejska konflikty wybuchały w miastach o bogatych wójtostwach. We wszystkich tych przypadkach wójtostwa dziedziczne były dobrze uposażone, a najlepszymi dowodami na to są ich ceny sprzedaży (lub zastawu). Wójtostwo bocheńskie, uposażone m.in. na żupach solnych, na początku XVI w. kosztowało ponad 1200 grzywien²¹. Wójtostwo bieckie było

¹⁵ Możliwe były także inne tytuły prawne, w tym sprzedaż z prawem odkupu.

¹⁶ ŁYSIAK 1964, s. 172–173. Obserwacje dotyczące egzekwowania wymogu zgody na obrót wójtostwami w początku XVI w. vide SUCHENI-GRABOWSKA 2007, s. 10.

¹⁷ Vide LABERSCHEK 2016, s. 162–225.

¹⁸ BIENIARZÓWNA 1963, s. 62.

¹⁹ SAMSONOWICZ 1989, s. 36.

²⁰ ZAŁĘSKA 2005, s. 143, 145–148 i s. 75 za: WIESIOŁOWSKI 1980, s. 56.

²¹ LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 1980, s. 160.

warte w 1471 r. poniżej 1050 florenów węgierskich, a w 1523 r. wraz z dwoma sołectwami już 3 tys. florenów w złocie²². Bogate wójtostwa istniały także w Myślenicach²³ i w Pilźnie (w pierwszej połowie XVI w. w rękach Jana Tarły). Także wójtostwo ciężkowickie było wartościowe, za jego połowę nabywca zapłacił w 1512 r. 1200 florenów²⁴. Do wczesnych rozstrzygnięć należy wyrok dotyczący właśnie Ciężkowic²⁵. Co ciekawe, wójtostwo pozostawało wówczas silnie rozczłonkowane, a wójtem dziedzicznym był Klemens z Mielna, od 1433 r. jednocześnie tenutariusz ciężkowicki. Kumulacja władzy i majątku z pewnością sprzyjała mu w dążeniach do sprawowania kontroli nad życiem mieszczańskim. Jednakże, jak pokazuje orzeczenie komisarskie z 1441 r., jego starania spełzły na niczym — nie zdołał przejąć kompetencji do wyboru rajców. Spór mieszczańskich z wójtem myślenickim o prawo wyboru rajców przez obywateli toczony w ostatniej ćwierci XV w. zakończył się w 1495 r. Bogaty wójt Mikołaj Jordan nie pozwolił na uszczknięcie władzy ze swych rąk²⁶. Spektakularne były konflikty mieszczańskie z Mikołajem Cikowskim w Bochni (w latach 1516–1525), wiele razy już referowane w literaturze naukowej, a także konflikty w Bieczu w 1531 r. i w Pilźnie z 1533 r.²⁷ Stanowiły one najjaskrawsze przykłady konsekwencji umocnienia wójtostw w rękach szlacheckich.

Z perspektywy mieszczańskie wykup wójtostwa przez miasto sprzyjał poszerzeniu autonomii — mógł wzmocnić niezależność ekonomiczną oraz sądowniczą²⁸. Spośród blisko 70 analizowanych małopolskich miast królewskich wykup przez radę został dokonany w czasach jagiellońskich wyłącznie w nielicznych. Ostatecznie w rękach mieszczańskich znalazły się wójtostwa w: Częstochowie, Kleparzu²⁹, Krakowie, Lublinie, Nowym Sączu, Olkuszu, Parczewie³⁰, Sandomierzu, Wieliczce i Wiślicy³¹ (15%). Jak już wielokrotnie podkreślano w literaturze, wykupu dokonywały miasta bogate (w powyższym wykazie wyjątkami są Parczew i Wiślica), które pomimo zazwyczaj wysokiej wartości wójtostwa, dzięki dochodom z handlu były w stanie zgromadzić wystarczające zasoby.

Spokojnie przebiegł proces przejścia wójtostwa w Krakowie, gdzie rada miejska wiele razy i długotrwanie zawiadywała nim na podstawie zawieranego z wójtem kontraktu dzierżawy. W 1472 r. miasto uzyskało zgodę na wykup z rąk ówczesnego posiadacza, Stanisława Zakrzowskiego. Ostatecznie nastąpił on trzy lata później³².

²² SIKORA 1980, s. 78.

²³ Taksacja wójtostwa (ONM, nr 16, 1513 r.).

²⁴ LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 1985, s. 409–410.

²⁵ ZDM, II, nr 570, 1441 r.

²⁶ ONM, nr 4, 1508 r.

²⁷ MIKUŁA 2014, s. 230–234, tam przegląd wcześniejszej literatury.

²⁸ NIWIŃSKI 1938, s. 16–20.

²⁹ Wykup w latach 1404–1427 przez miasto za zaledwie 297 grzywien od rajcy krakowskiego Michała Langa z Czirli (WENZEL-HOMECKA, WOJAS 1968, s. 12).

³⁰ 1543 r. – wykup przez radę miejską (KIRYK 1972, s. 159).

³¹ Był to proces rozłożony na lata 1535–1551 (1598). Vide KARDYŚ 2006, s. 162.

³² STARZYŃSKI 2010, s. 99–100, tam również wcześniejsza literatura przedmiotu (w tym kluczowe ustalenia NIWIŃSKI 1938, s. 89).

Inaczej w Sandomierzu, gdzie wójtostwo znalazło się w rękach mieszczan dopiero po 1515 r. Pierwszy konsens na wykup rajcy uzyskali na sejmie w Piotrkowie 5 marca 1504³³. Rok później, w wyniku interwencji dotychczasowych wójtów na kolejnym sejmie w Radomiu, sąd królewski wydał wyrok, zgodnie z którym dotychczasowi posesorzy uzyskali prawo do jeszcze jednego roku dzierżenia majątku, po czym zobowiązani byli odsprzedać wójtostwo miastu³⁴. Po śmierci króla Aleksandra I wykup przeciągnął się jeszcze kilka lat. W 1510 r. miasto otrzymało ponowny konsens³⁵. Również i w tym wypadku wójtowie nie ustąpili łatwo, skoro w 1513 r. komisarze królewscy wydali wyrok nakazujący im sprzedaż majątku, a w 1515 r. niezbędny był jeszcze jeden wyrok króla. Ostatecznie proces przejścia zakończył się w 1531 r.³⁶

Także wójtostwo lubelskie nie przeszło łatwo w ręce miasta, co zostało ze szczegółami zanalizowane przez Kazimierza Myślińskiego³⁷. W połowie XV w. toczyło się kilka sporów sądowych, wśród których jeden został zainicjowany przez króla. Komisja pod przewodnictwem biskupa Zbigniewa Oleśnickiego, w składzie: Jan z Czyżowa, kasztelan i starosta krakowski, Jan z Tęczyna, wojewoda krakowski, oraz sędziowie sądu sześciu miast, orzekła, że król nie ma żadnych praw do majątku (w domyśle — z tytułu prawa kaduka), natomiast tytułem bliższości przysługują one rajcy krakowskiemu Janowi Pieczeniowi, zapewne spokrewnionemu ze zmarłym wójtem Piotrem Schirmerem³⁸. W 1456 r. wójtostwo przeszło w ręce Stanisława Morsztyna, którego król z tego tytułu zwolnił z obowiązku służby wojskowej. Sprzedaż miastu została przeprowadzona przez Morsztynów w 1504 r. przed sądem wyższym prawa niemieckiego na Wawelu zgodnie z wolą króla. Zresztą później Aleksander I zatwierdził tę transakcję³⁹. W 1533 r. władca udzielił miastu gwarancji, że przez 20 lat wójtostwo nie zostanie przez niego wykupione⁴⁰, a w 1548 r. Lublin uzyskał od niego potwierdzenie inkorporacji wójtostwa do majątku miejskiego⁴¹. Nie zapobiegło to jednak późniejszym zabiegom szlachciców celem przejścia wójtostwa (przegrana Pawła Krupki w 1571 r.⁴²).

Stosunkowo wcześniej wójtostwo dziedziczne zostało wykupione przez rajców w Olkuszu (1404)⁴³. W przywileju lokacyjnym nie zostały zagwarantowane łany dla mieszczan i wójta, co Danuta Molenda tłumaczyła powziętą z góry przez króla decy-

³³ AGAD, MK 19, k. 148, 5 marca 1504.

³⁴ AGAD, MK 21, k. 165–165v, 30 kwietnia 1505.

³⁵ AGAD, MK 24, k. 353–353v, 24 października 1510.

³⁶ AGAD, MK 28, k. 70–70v, 15 czerwca 1513; AGAD, MK 26, k. 294v–295v, 16 lutego 1515. Vide SZCZYGIEŁ 1993, s. 42–44.

³⁷ MYŚLIŃSKI 1962, zwłaszcza rozdziały V–VII.

³⁸ ZDM, III, nr 807, 5 października 1448; MYŚLIŃSKI 1965, s. 76–77, 88–89.

³⁹ MLublin, 88, 27 lipca 1504; MLublin, 93, 17 grudnia 1504.

⁴⁰ MLublin, 139, 6 czerwca 1533.

⁴¹ MRPS, IV, nr 8138, 20 stycznia 1548.

⁴² MYŚLIŃSKI 1965, s. 91.

⁴³ ZDM, I, nr 281, 20 października 1404.

zją o nadaniu miastu górniczego charakteru⁴⁴. Uposażenie wójtowskie opierało się na czynszach, w tym udziale w dochodach z górnictwa. Miasto również bogaciło się na górnictwie, co pozwoliło zdobyć kwotę niezbędną do wykupu. Dzierżenie wójtostwa przez miasto nie było jednak nienaruszalne, skoro w 1546 r. rajcy uzyskali gwarancję królewską, że przez sześć lat nie zostanie ono wykupione⁴⁵.

W Wieliczce zakończone powodzeniem starania o wykup z rąk szlachcica miały miejsce w 1512 r. Król wydał zgodę na wykup trzeciej części wójtostwa, zastrzegając przejście po sześciu latach jatek rzeźniczych na własność domeny królewskiej⁴⁶. W tym wypadku transakcję przeprowadzono bez przeszkód. Jak się okazuje, pomocy udzielił miastu władca, który wydał zgodę na zastaw majątku miejskiego, w celu zdobycia potrzebnej na to sumy. Kolejna część (1/4) została wykupiona przez miasto na sejmie w 1545 r.⁴⁷ U schyłku XVI w. Wieliczka wójtostwo jednak utraciła⁴⁸.

Jak zatem pokazują przykłady Lublina, Wieliczki i Olkusza, wykup wójtostw przez miasta nie polegał na uzyskaniu gwarancji dzierżenia ich *ad perpetuam*. Jagiellonowie gwarantowali sobie kontrolę obrotu wójtostwami i w istocie dysponowanie nimi, w domyśle jako własnością należącą do domeny monarszej.

MODELE USTROJOWE MIAST

Pod pojęciem modelu ustrojowego rozumiem zespół relacji pomiędzy podmiotami miejskimi, określający zakres demokracji, oraz wobec podmiotów zewnętrznych, określający zakres autonomii. Tymi podmiotami były: rada, ława, obywatele, reprezentacja pospólstwa w postaci zinstytucjonalizowanego trzeciego ordynku, wójt dziedziczny i właściciel, w przypadku miast królewskich reprezentowany przez urzędnika (starostę grodowego, kasztelana, wielkorządcę, tenentariusza). W określeniu modelu ustrojowego warto uwzględnić następujące zagadnienia:

- 1) zasady wyboru organów miejskich (rada z burmistrzem, ława z podwójcim, członkowie trzeciego ordynku), w tym czynne i bierne prawo wyborcze do organów miejskich;
- 2) podmioty biorące udział w prawodawstwie miejskim⁴⁹, w tym w uchwalaniu statutów cechowych⁵⁰;

⁴⁴ MOLENDĄ 1978, s. 200.

⁴⁵ AGAD, MK 70, k. 459–460, 27 marca 1546.

⁴⁶ KWiel., s. 45–49, 24 sierpnia 1512.

⁴⁷ KWiel., s. 55–56, 19 stycznia 1545.

⁴⁸ PIOTROWICZ 1990a, s. 96–97, 99; PIOTROWICZ 1990b, s. 125–126, 131.

⁴⁹ Przykładowo: Będzin — w 1609 r. zatwierdzenie uchwały miejskiej o zasadach przyjęcia do prawa miejskiego (NABIAŁEK 2008, s. 199); Olkusz (MOLENDĄ 1978, s. 207); Pilzno (SZCZEKLIK 1911, s. 37–38).

⁵⁰ Przykładowo: Dobczyce — w 1472 r. zatwierdzenie statutów cechów (ANKr, dok. dep. 34), w 1569 r. zatwierdzenie statutu tkaczy-płócienników (KIRYK 1970, s. 76); Nowy Targ — w 1577 r. zatwierdzenie statutu szewców (KIRYK 1985, s. 161); Olkusz (MOLENDĄ 1978, s. 207).

- 3) zasady zarządu majątkiem miejskim, w tym sprawozdawczość;
- 4) udział podmiotów zewnętrznych w bieżącym administrowaniu miastem.

Wśród wymienionych zagadnień kluczowe znaczenie mają kompetencje wyborcze i one zostały uznane za najważniejsze w wyróżnieniu miast charakteryzujących się autonomią niemal pełną, znaczną, ograniczoną oraz jej brakiem.

Niemal pełna autonomia to sytuacja, w której mieszczanie samodzielnie decydowali o obsadzie urzędów, a zatwierdzenie wyboru przez urzędnika zwierzchniego miało znaczenie formalne. Oprócz tego sprawozdawczość finansowa rady nie musiała być koniecznie akceptowana przez tegoż urzędnika, nie miał on również wpływu na prawodawstwo miejskie. Konstytucja sejmowa z 1565 r. nakazała starostom dokonywanie kontroli rachunków miejskich, tym samym prawodawstwo sejmowe przyczyniło się do ograniczania autonomii miast królewskich⁵¹. Znaczna autonomia określać będzie ustrój miast, w których miasto nie dysponowało wprawdzie w pełni kompetencjami elekcyjnymi do rady miejskiej, ale udział urzędników zewnętrznych był niewielki — przykładowo w składzie sześćoosobowym miasto wybierało czterech rajców, w składzie czteroosobowym — trzech. W przypadku tego modelu źródła raportują o przypadkach zaangażowania podmiotów zewnętrznych w prawodawstwo i kontrolę rachunków miejskich. Autonomia ograniczona to sytuacja, w której urzędnicy zwierzchni decydowali o wyborze przynajmniej połowy rajców, nierzadko o większości. Ponadto pośrednio, przez wybranych rajców, albo bezpośrednio wpływali na obsadę ławy i wójta sądowego, korzystali także z uprawnień prawodawczych i kontrolnych. Pełne prawo wyboru rajców przez urzędnika zwierzchniego to cecha miast pozbawionych autonomii. W tej sytuacji regułą było dysponowanie przez niego także istotnymi kompetencjami prawodawczymi i kontrolnymi.

Zasadność doboru wspomnianych kategorii, na podstawie których można wyróżnić zakres autonomii, ukazuje przykład Myślenic.

Oprócz zakresu autonomii wyróżnić można także zakres demokracji. Szeroka demokracja przejawiała się w znacznym udziale obywateli w rządach poprzez wpływ na wybór urzędników oraz znaczący głos w stanowieniu prawa. W opozycji znajdowała się oligarchia elity miejskiej, która systemem kooptacji (samodzielnie lub z udziałem urzędnika zwierzchniego) kontrolowała skład rady, nie dopuszczając pospólstwa do urzędów miejskich (brak demokracji).

Naturalnie występowały różnorodne koniunkcje stopnia autonomii i demokracji, oligarchiczna rada mogła być wybierana przez starostę (Biecz według ordynacji z 1549 r. w zakresie ustalania składu pełnej rady)⁵² lub samodzielnie kooptować nowych członków (Gdańsk)⁵³. Również miasta o szerokiej demokracji, a więc bez barier formalnych w osiągnięciu urzędów miejskich, mogły posiadać radę z nadania

⁵¹ BOGUCKA 1986, s. 324; MIKUŁA 2014, s. 92–93.

⁵² MBiecz, nr 223, 1549 r.

⁵³ Vide MBOGUCKA 1982, s. 215, 227.

(Myślenice) lub wyboru (Będzin)⁵⁴. Formalne spełnienie cech danego modelu ustrojowego nie zawsze musiało przesądzać o jego rzeczywistym charakterze. Teoretycznie Kraków pozbawiony był zupełnie autonomii, ponieważ rajcy mianowani byli przez wojewodę krakowskiego. W praktyce jednak wojewoda zazwyczaj tylko formalnie zatwierdzał kandydata elity miejskiej, w czym niebagatelne znaczenie miały podarki bogatego patrycjatu⁵⁵. Ten ostatni przykład pokazuje, jak istotne znaczenie miały nieoficjalne więzy, grupy nacisku i układy sił, pozwalające wykorzystać wydałoby się opresyjne regulacje na korzyść określonych grup interesu.

Tabela 1. Dane określające zakres autonomii w Myślenicach w pierwszej połowie XVI w. (opracowanie autora)

Wybór organów	Prawodawstwo	Kontrola rachunków miejskich	Podmiot zewnętrzny a bieżące administrowanie	Zakres autonomii (konkluzja)
po dwóch rajców wybiera wójt dziedziczny i kasztelan (1495) ⁵⁶ ; ławników i podwójciego wybiera wójt (1513) ⁵⁷	1551: kasztelan współtworzy statuty miejskie ⁵⁸	1551: rachunki składane przed kasztelanem	1513: wpływ wójta na bieżący tok spraw w mieście ⁵⁹	brak autonomii

Warto wspomnieć, że prawo magdeburskie w art. 1 weichbildu w układzie śląsko-małopolskim przewidywało wyłącznie ramowy model ustrojowy. W przekładzie na język polski artykuł ten w brzmieniu ustalonym przez Jana Łaskiego brzmi:

Cesarz Otton Rudy ufundował świątynię w Magdeburgu i nadał obywatelom prawo miejskie, a to wedle ich uznania i za radą starszych. Od tego czasu uznaje się, że wybierają ławników i rajców, ławników na stałe, a rajców na jeden rok. Wówczas to złożyli przysięgę i obecnie co roku przysięgają, gdy zostaną wybrani, przestrzegać prawa oraz dbać o pomyślność i honor miasta, jak tylko najrozważniej i najlepiej będą potrafili albo będą w stanie, za radą i pomocą starszych⁶⁰.

Z brzmienia przepisu nie wynika, czy wybór rajców na roczną kadencję miał pozostawać w rękach starszych (model ograniczonej demokracji), czy stanowił kom-

⁵⁴ Cf. SAMSONOWICZ 2008, s. 151–152.

⁵⁵ NOGA 2003, s. 30–34; KROMER 1984, s. 153–154.

⁵⁶ ONM, nr 4, 1495 r. (1508).

⁵⁷ ONM, nr 16, 1513 r. (1515).

⁵⁸ KUTRZEBA 1900, s. 109–110.

⁵⁹ ONM, nr 16, 1513 r. (1515).

⁶⁰ ŁASKI 1506, k. 176v.

petencję obywateli (szeroka demokracja). Regulacja była zatem bardzo pojemna i dawała możliwość szerokiej interpretacji, zgodnie zresztą z praktyką selektywnej i bardzo przemyślanej adaptacji rozwiązań obcych do warunków lokalnych.

WÓJTOSTWO DZIEDZICZNE A ZAKRES AUTONOMII MIEJSKIEJ

Określenie roli wójtostwa dziedzicznego w ustroju konkretnego miasta jest niełatwe. Zakres autonomii zależał m.in. od indywidualnie określonej przez króla kompetencji urzędników zwierzchnich. Stąd nie w każdym przypadku wykup wójtostwa gwarantował miastu pełną autonomię. Z kolei nie zawsze potwierdza się teza Antoniego Gąsiorowskiego, który twierdzi, że zgoda króla na przejęcie wójtostwa przez mieszczan następowała dopiero po zagwarantowaniu kontroli starościńskiej⁶¹. Kazusy Sandomierza i Wieliczki pokazują, że wójtostwo zostało przejęte przez gminę, pomimo iż kontrola ze strony urzędnika zwierzchniego była ograniczona. Co więcej, zabiegi mieszczan na dworze i w kancelarii królewskiej celem uzyskania poparcia w palących dlań kwestiach, w tym ustrojowych, były bardzo kosztowne. Zrozumiałe jest zatem, że miasteczka należące zgodnie z konstytucją sejmu bydgoskiego z 1520 r. do ostatniej, czwartej kategorii podatkowej⁶², nie znalazły się w grupie adresatów rozstrzygnięć królewskich w sprawach ustrojowych. Stopień zamożności miasta miał zatem niewątpliwy wpływ na jego ustrój choćby z tego właśnie powodu.

By prześledzić, jaka była rola wójtostw dziedzicznych w ustroju miejskim, w poniższej tabeli zebrane zostały przykłady małopolskich miast królewskich, których zakres autonomii można precyzyjnie określić, m.in. na podstawie królewskich rozstrzygnięć. Niełatwo skompletować zespół kryteriów pozwalających porównać ze sobą zamożność i znaczenie. Kryterium zaludnienia jest bardzo niedoskonałe, ponieważ metody ustalania liczby mieszkańców nie zawsze pozwalają na uzyskanie pewnych danych. Wykorzystywane w tych celach źródła skarbowe, zwłaszcza rejestry podatkowe, obciążone są licznymi nieścisłościami i zniekształceniami⁶³. Porównanie liczby odbywających się jarmarków także nie zawsze daje oczekiwane rezultaty, ponieważ znaczenie ośrodków handlowych zależało nie od ich liczby, ale od popularności, a zwłaszcza włączenia ich do kalendarza jarmarków europejskich. Pomimo licznych braków zebrane dane pozwalają w przybliżeniu ukazać porównawczo cechy miast, do których zaliczone zostały: siedziba ośrodka administracji lokalnej, wysokość płaconego szosu, cechy gospodarki, cechy wójtostwa dziedzicznego, elekcja rajców, autonomia miejska. Sumarycznie dane te na próbie kilkunastu miejscowości zbiera poniższa tabela.

⁶¹ GĄSIOROWSKI 1976, s. 442–443.

⁶² SAMSONOWICZ 1979, s. 919.

⁶³ KUKLO 2009, s. 79, 88, 91.

Tabela 2. Cechy wybranych miast objętych prawodawstwem królewskim w zakresie ustroju (oprac. autor). Użyte skrócenia: fl. — floren, kaszt. — kasztelan, podkom. — podkomorzy, star. — starosta, tenut. — tenutariusz; w kolumnie podatki zamieszczono wysokość podwójnego szosu wedle rejestrów z 1581 r. (dla Chęcim z 1573 r., dla Polańca z 1579 r.),⁶⁴ wysokość podatku uwzględniającą szos od działek miejskich oraz pobierany od rzemieślników oraz innych przedsiębiorców i podatników (bez czopowego). Ocena wartości wójtostwa dla pierwszej połowy XVI w. na podstawie cen transakcyjnych: do 1 tys. fl. niezamożne, 1–2 tys. zamożne, powyżej 2 tys. bogate.

Miasto	Urzędnik zwierzchny	Podatki w 1581 r.	Gospodarka	Wójtostwo dziedziczne	Elekcja rajców	Autonomia miejska
Miasta należące do drugiej kategorii podatkowej wedle konstytucji sejmku bydgoskiego z 1520 r.						
Biecz	star.	298 fl. 18 gr	mocny handel i tkactwo	bogate	1531: starosta wybiera jednego rajcę 1540: wójt i starosta wybierają po jednym rajcy 1549: starosta uzupełnia skład rady	pierwsza połowa XVI w.: znaczna, druga połowa XVI w.: ograniczona
Bochnia	podkom. krak.	225 fl. 15 gr	górnictwo, handel solą	zamożne	1368: rajców wybiera podkom. 1518: rajców wybiera wójt	XVI w.: brak
Nowy Sącz	star.	489 fl. 27 gr	skład na metale i sól, mocny handel	zapewne zamożne, przed 1488 r. wykup przez miasto ⁶⁵	1518: czterech rajców wybiera starosta, dwóch podwójci i rada	pierwsza połowa XVI w.: ograniczona
Pilzno	tenut.	235 fl. 9 gr	rozwinięte tkactwo i handel	zamożne	dwoch rajców wybiera starosta, jednego wójt, dwóch mieszczanie z rady ustępującej, jednego mieszczanie spoza rady ustępującej	XVI w.: ograniczona
Proszowice	podrzęctwo wielkorządów krak.	210 fl. 27 gr	rozwinięte rzemiosło i handel	brak	dwoch wybiera urzędnik król., dwóch ustępująca rada z udziałem mieszczan	pierwsza połowa XVI w.: ograniczona
Sandomierz	star.	438 fl. 7 gr	rozwinięte rzemiosło i handel	zamożne, 1504–1531 wykup przez miasto	1489: wybór rajców przez mieszczan 1555–1599: star. wybiera rajców	druga połowa XV — pierwsza połowa XVI w.: niemal pełna

⁶⁴ PAWIŃSKI 1886, s. 151, 153, 154, 156, 157, 160, 161, 204, 205, 265, 278.

⁶⁵ NOGA 1992, s. 127.

Tabela 2. — ciąg dalszy

Miasto	Urządnik zwierzchny	Podatki w 1581 r.	Gospodarka	Wójtostwo dziedziczne	Elekcja rajców	Autonomia miejska
Wieliczka	podkom. krak.	229 fl. 21 gr	górnictwo, handel solą	zamożne, XVI w. partiami wykup przez miasto	1368: rajców wybiera podkom. 1518: rajcy ustępujący wskazują kandydatów, podkom. zatwierdza	XVI w.: niemal pełna
Miasta należące do trzeciej kategorii podatkowej wedle konstytucji sejmku bydgoskiego z 1520 r.						
Będzin	tenut.	97 fl. 6 gr	handel nadgraniczny, handel solą	niezamożne	1531: obywatele wybierają 4 rajców	pierwsza połowa XVI w. niemal pełna
Chęciny	star.	64 fl.	górnictwo, do 1533 r. handel solą	brak	do 1550 wybór czterech rajców przez starostę, od 1550 starosta czterech, mieszczanie dwóch	do połowy XVI w.: brak, następnie ograni- czona
Ciężkowice	tenut.	90 fl. 9 gr	handel z Węgrami	rozdrobnione, bogate	1441: dwóch rajców wybierają miesz- czanie, po jednym wójt i tenutariusz	XV w.: znaczna
Częstochowa	tenut. olsz- tyński	74 fl. 27 gr	handel głów- nie lokalny	niezamożne, wykup przez miasto 1554	1532: wójt wybiera jednego rajcę	pierwsza połowa XVI w.: znaczna
Myslenice	uposażenie kaszt. krak.	103 fl. 27 gr	brak cech szerególnych	zamożne	1495: wybór po dwóch rajców kaszt. i star.	XV, XVI w.: brak
Polaniec	tenut.	71 fl. 12 gr	brak cech szerególnych	niezamożne	1515: dwóch rajców wybierają miesz- czanie, po jednym wójt i tenutariusz	XVI w.: znaczna

Jak wynika z tabeli, miasta podobne gospodarczo niekiedy odznaczały się odmiennymi rozwiązaniami ustrojowymi. W niewielkich Myślenicach w pierwszej połowie XVI w. brak było autonomii, podobny wielkościowo Połaniec cieszył się jej znacznym zakresem, a w Chęcinach postępowała zmiana w kierunku jego poszerzenia po 1550 r. W Nowym Sączu i Bieczu, miastach prężnych gospodarczo, autonomia w pierwszej połowie XVI w. nie była pełna, choć w Bieczu pierwotnie szersza niż w Sączu. Ciekawe, że niemal pełną autonomię udało się zapewnić w ośrodku handlu, Sandomierzu. Zupełnie inaczej potoczyły się losy miast górniczych — Bochni i Wieliczki. W tej pierwszej energiczny wójt Mikołaj Cikowski przejął pełną kontrolę nad elekcją rajców, podczas gdy w Wieliczce w 1518 r., już w okresie skupu przez miasto rozdrobnionego wójtostwa, udało się ustępującym rajcom uzyskać od króla uprawnienie do wskazywania swoich następców, co pozostawiło podkomorzemu wyłącznie kompetencję do formalnego zatwierdzenia kandydatur⁶⁶. Przejdźmy do zestawienia zakresu autonomii miejskiej z cechami wójtostwa dziedzicznego.

Biecz i Nowy Sącz rywalizowały w zakresie handlu z Węgry. Wprawdzie wójtostwo sądeckie znalazło się w rękach mieszczan, jednak aktywność starostów skutecznie blokowała im uzyskanie pełnej autonomii⁶⁷. W obu miejscowościach, w związku z działaniami starostów i wójta bieckiego, jej zakres można określić jako ograniczony (wybór przez mieszczan mniejszej liczby rajców niż połowa)⁶⁸. Ale już bardzo silny gospodarczo Sandomierz miał zapewnione przynajmniej od 1489 r. prawo wyboru rajców przez mieszczan, choć czasowo (1555–1559) uprawnieniem tym cieszył się starosta Jan Krzysztof Tarnowski. Sandomierz był także w stanie skupić zamożne wójtostwo⁶⁹.

Wypuk wójtostwa przez miasto nie umocnił rady wielickiej na tyle, by zapewnić mieszczanom prawo wyboru rajców. Równolegle w Bochni, wskutek orzeczenia sądu królewskiego, podkomorzy stracił takie uprawnienia na rzecz wójta dziedzicznego. A zatem w obu miastach górniczych autonomii nie było, choć ostatecznie prawo elekcji rajców skupione było odpowiednio w rękach urzędnika zwierzchniego i wójta.

Piłzno i Proszowice cechowały się rozwiniętym handlem i rzemiosłem. W Pilźnie znajdowało się zamożne wójtostwo, kumulowane w jednych rękach przez starostę. Wskutek licznych sporów miasta z wójtem i starostą w pierwszej połowie XVI w. mieszczanom udało się wywalczyć jedynie ograniczony zakres autonomii⁷⁰. W Proszowicach, wchodzących w skład wielkorządów krakowskich, brak było dziedzicznego wójtostwa, co ułatwiło miastu wywalczenie ograniczonej autonomii ustrojowej⁷¹.

⁶⁶ PIOTROWICZ 1979, s. 20.

⁶⁷ NOGA 1992, s. 133.

⁶⁸ ŚLAWSKI 1968, s. 215–216; MBiecz, nr 168, 1 października 1531; MBiecz, nr 209, 20 sierpnia 1549.

⁶⁹ KDM, V Mat., nr 1957 (dawna sygn. Q 197), 17 czerwca 1489; AGAD, MK 87, k. 76–76v, 6 sierpnia 1555; SZCZYGIEŁ 1993, s. 46.

⁷⁰ SZCZEKLIK 1911, s. 30.

⁷¹ KIRYK 2000, s. 50–53; LEŚNIAK 2000, s. 126.

Niewielkie miasteczka Myślenice i Połaniec zaliczane były do trzeciej kategorii podatkowej. W stanowiących uposażenie kasztelana krakowskiego Myślenicach bogate wójtostwo należało do rodziny Jordanów. W zakresie ustroju cechowały się brakiem autonomii — wybór władz miejskich należał do kompetencji wójta i kasztelana. Zupełnie inaczej było w porównywalnym wielkościami Połańcu, w którym znajdowało się niewielkie wójtostwo. W 1515 r. mieszczanie uzyskali uprawnienie wyboru połowy rajców. Przykłady te potwierdzają, że wielkość wójtostwa mogła wpływać na ustrój miasta⁷².

Warto porównać sytuację w czterech niewielkich miejscowościach trzeciej kategorii podatkowej: Będzinie, Chęcinach, Ciężkowicach i Częstochowie. W Będzinie wójtostwo i tenuta, dzierżone w pierwszej połowie XVI w. przez tę samą osobę, były małej wartości. Wybór władz miejskich należał do mieszczan, a zatem autonomia była niemal pełna⁷³. W Chęcinach nie było wójtostwa dziedzicznego. Do połowy XVI w. nominacja rajców należała do kompetencji starosty, dopiero od 1550 r. dwóch z nich wybierać mieli obywatele. Z kolei w Ciężkowicach, wskutek wyroku z 1441 r. potwierdzonego następnie przez Zygmunta Starego, autonomia była znaczna — dwóch spośród czterech rajców wybierali mieszczanie. W pierwszej połowie XVI w. połowa wójtostwa ciężkowickiego była bardzo rozdrobniona. Zaobserwować można zatem następujące sytuacje: niewielkie wójtostwo w ośrodku starostwa niegrodowego — niemal pełna autonomia (Będzin); brak wójtostwa w mieście powiatowym — brak i następnie ograniczona autonomia (Chęciny); rozdrobnione wójtostwo w ośrodku tenuty — znaczna autonomia (Ciężkowice). W Częstochowie wójtostwo było niezamożne (miasto usiłowało je faktycznie przejąć po formalnym wykupie w 1554 r.⁷⁴), a wójtowi dziedzicznemu przysługiwało uprawnienie wyboru jednego rajcy⁷⁵.

Z analizy danych w tabeli wywieść można cztery główne wnioski:

- 1) zamożne wójtostwo skutecznie ograniczało autonomię miasta z drugiej lub trzeciej kategorii podatkowej (Biecz, Bochnia, Myślenice, Pilzno);
- 2) niezamożne wójtostwo, nawet skupione w rękach starosty/tenutariusza, było niewystarczającym zapleczem, by skutecznie ograniczać autonomię miejską (Będzin, Częstochowa);
- 3) brak wójtostwa (Proszowice) albo wójtostwo wykupione przez miasto (Połaniec, Sandomierz, Wieliczka) to okoliczności zasadniczo wzmacniające autonomię miejską;
- 4) brak wójtostwa (Chęciny) albo wójtostwo wykupione przez miasto (Nowy Sącz) mogły nie przekładać się na uzyskanie znacznej autonomii, jeśli przeciw temu skutecznie występował starosta grodowy, a potencjał ekonomiczny wykupionego wójtostwa był niewielki.

⁷² LABERSCHEK 2016, s. 162–225; ONM, s. 54–57; AGAD, MK 29, s. 193, 17 listopada 1515.

⁷³ NABIAŁEK 2008, s. 204.

⁷⁴ LABERSCHEK 2004, s. 17–18; RAJMAN 2002, s. 194.

⁷⁵ AGAD, MK 46, k. 223–224, 4 czerwca 1532.

WNIOSKI

Począwszy od rządów Władysława Jagiełły, wójtostwa dziedziczne w miastach królewskich traktowane były jako kompleksy majątkowe. Obok innych składników domeny mogły stanowić instrument polityki personalnej monarchy, przede wszystkim jako środek do wynagradzania zasług. W wieku XVI znamienne jest uzyskiwanie przez miasta, które wykupiły wójtostwa, gwarancji spokojnego ich posiadania na ściśle określony czas. To jeden z dowodów potwierdzających ewolucję tytułu prawnego dzierżenia wójtostw — nastąpiło odejście od analizowanej przez Ludwika Łysiaka tzw. własności wójtowskiej/sołectkiej na rzecz innych rozwiązań, które uelastyczniały obrót.

Niełatwo jednoznacznie ocenić decyzje podejmowane przez Jagiellonów w zakresie dysponowania wójtostwami. Domena monarsza pełniła liczne funkcje, zatem rozpatrywanie rozstrzygnięć wyłącznie z perspektywy interesu mieszczań może dać wyniki jednostronne. Warto jednak zauważyć, że można wskazać nie tylko przypadki nadawania wójtostw szlachcie, lecz także przykłady przychylności Jagiellonów i ich pomocy w wykupie wójtostw przez miasta. Do podjęcia decyzji w sprawie posiadacza majątku wójtowskiego dochodziło w konkretnych sytuacjach, więc ocena wymaga uwzględnienia indywidualnych okoliczności danej sprawy⁷⁶.

W oparciu o omówione przykłady nie można stwierdzić prostej zależności między posiadaniem wójtostwa przez miasto i zakresem autonomii. W każdym przypadku o ustroju miejskim decydował splot wielu czynników. Niewątpliwie jednak wykup wójtostwa przez miasto umacniał jego pozycję w rywalizacji z urzędnikiem zwierzchnim o zakres kompetencji, z kolei posiadacze bogatych wójtostw mieli ułatwione zadanie w dążeniu do zdobycia dominującej roli w mieście. Skupienie rozdrobnionego majątku w rękach jednej osoby (szlachcica), a także wzmacnianie jej potencjału ekonomicznego, w tym także drogą uzyskania przez wójtów zezwoleń gospodarczych od króla, wpływało na układ sił w mieście, utrudniając lub nawet uniemożliwiając radom miejskim poszerzenie autonomii.

Na przykładzie królewskich miast małopolskich można zauważyć, że zazwyczaj w ośrodkach pozbawionych wójtostw dziedzicznych, w miejscowościach, w których wójtostwa nie były zamożne albo zostały przejęte przez radę, stopień autonomii był szerszy niż w miastach o podobnej wielkości i funkcji, za to zaopatrzonych w bogate wójtostwo pozostające w rękach energicznego szlachcica. W ostatecznym ukształtowaniu modelu ustrojowego nierzadko kluczowe było, jaki urząd posiadał zwierzchność nad miastem — czy był to tenutariusz, urzędnik ziemski czy starosta grodowy. W przypadku tych ostatnich nie tylko przez wzgląd na wagę urzędu, lecz także z uwagi na osobę piastuna władzy i jego osobistą pozycję polityczną, układ sił w mieście mógł być niekorzystny dla mieszczań. Działo się tak zwłaszcza wtedy, gdy nie mogli oni przeciwstawić mu wystarczającego potencjału ekonomicznego,

⁷⁶ MYŚLIŃSKI 1962, s. 8–9.

a dotyczyło to miast, w których wprawdzie nastąpił wykup wójtostwa przez rajców, lecz jego wartość była niewielka.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

AGAD [= Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], Metryka Koronna [= MK] 19, 21, 24, 28, 46, 70, 87

ANKr [= Archiwum Narodowe w Krakowie], dok. dep. 34

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

AGZ = *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*, t. III, wyd. Ksawery Liske, Oktaw Pietruski, Lwów 1872

BIENIARZÓWNA 1963 = Janina Bieniarzówna, *Proces ograniczania autonomii miast Małopolski w pierwszej połowie XV wieku*, „*Studia Historyczne*”, VI, 1963, 1–2, s. 53–73

BOGUCKA 1982 = Maria Bogucka, *Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne*, w: *Historia Gdańska*, t. II: 1454–1655, red. Edmund Cieślak, Gdańsk 1982, s. 208–259

BOGUCKA 1986 = Maria Bogucka, *Część II. Dzieje miast i mieszczaństwa w XVI–XVIII wieku*, w: Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986

BUKOWSKI 1997a = Waldemar Bukowski, *Krzyworzeka*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 2, Kraków 1997

BUKOWSKI 1997b = Waldemar Bukowski, *Krzyżanowice Małe*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 2, Kraków 1997

BUKOWSKI 2000a = Waldemar Bukowski, *Lubomierz*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 3, Kraków 2000

BUKOWSKI 2000b = Waldemar Bukowski, *Lusina*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 3, Kraków 2000

DUBAS-URWANOWICZ 2006 = Ewa Dubas-Urwanowicz, *Nadania, dzierżawy i „trzymanie do wiernych rąk” w dobrach Tomasza Zamoyskiego*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urbanowicz, Jerzy Urbanowicz, Warszawa 2006, s. 99–108

GĄSIOROWSKI 1976 = Antoni Gąsiorowski, *Wójt i starosta. Ramię monarsze w polskim mieście średniowiecznym*, w: *Ars historia. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. Marian Biskup, Poznań 1976, s. 132–139

KARDYŚ 2006 = Piotr Kardys, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym*, Kielce 2006

KDM, III = *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. III, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1887, 1905 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, X)

KDM, IV = *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. IV, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1905 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, XVII)

- KDM, V Mat. = *Polska Akademia Umiejętności Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. V: 1451–1506, edycja elektroniczna, oprac. Waldemar Bukowski, Franciszek Sikora, Jan Wroniszewski, red. Waldemar Bukowski, współpr. Janusz Szyszka, oprac. informatyczne Stanisław Prinke <http://www.kodeks.pau.krakow.pl> (<http://www.kodeks.pau.krakow.pl>; dostęp: 26 XI 2022)
- KIRYK 1970 = Feliks Kiryk, *Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorowym*, w: *Monografia powiatu myślenickiego*, red. Roman Reinfuss, t. I: *Historia*, Kraków 1970
- KIRYK 1972 = Feliks Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Historyczne”, VI, 1972, s. 93–167
- KIRYK 1985 = Feliks Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo Krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985
- KIRYK 2000 = Feliks Kiryk, *Miasto średniowieczne*, w: *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*, red. Feliks Kiryk, Kraków 2000, s. 53–78
- KROMER 1984 = Marcin Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przekł. Stefan Kazikowski, wstęp Roman Marchwiński, Olsztyn 1984
- KUKLO 2009 = Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009
- KURTYKA 1997a = Janusz Kurtyka, *Lanckorona*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 2, Kraków 1997
- KURTYKA 1997b = Janusz Kurtyka, *Laski*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 2, Kraków 1997
- KURTYKA 1997c = Janusz Kurtyka, *Laskowa*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 2, Kraków 1997
- KURTYKA 2000a = Janusz Kurtyka, *Lekszyce*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 3, Kraków 2000
- KURTYKA 2000b = Janusz Kurtyka, *Libiąż Mały i Wielki*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 3, Kraków 2000
- KUTRZEBA 1900 = Jan Wiktor Kutrzeba, *Myślenice. Notatki do historii miasta Myślenic*, Kraków 1900
- KWiel. = *Codex diplomaticus Vieliciensis / Kodeks dyplomatyczny wielicki*, wyd. Adolf Rudyński, Lwów 1872
- LABERSCHEK 2004 = Jacek Laberschek, *Wójtostwo częstochowskie w czasach piastowskich i jagiellońskich*, „Almanach Częstochowy”, XVII, 2004, s. 5–18
- LABERSCHEK 2016 = Jacek Laberschek, *Myślenice*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. V, cz. 1, Kraków 2016
- LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 1980 = Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Bochnia*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. I, cz. 1, Wrocław 1980
- LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 1985 = Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Ciężkowice*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. I, cz. 2, Wrocław 1985

- LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 1993 = Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Korabniki*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. II, cz. 4, Kraków 1993
- LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 2000 = Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Lisów Wielki*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. III, cz. 3, Kraków 2000
- LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 2016a = Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Małoszów*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. IV, cz. 1, Kraków 2016
- LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA 2016b = Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Marchocice*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. IV, cz. 1, Kraków 2016
- LEŚNIAK 2000 = Franciszek Leśniak, *W okresie Polski szlacheckiej*, w: *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*, red. Feliks Kiryk, Kraków 2000, s. 150–207
- ŁASKI 1506 = *Commune Incliti Poloniae Regni Privilegium Constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque*, ed. Jan Łaski, Cracoviae 1506, wyd. Maciej Mikuła w: *IURA. Źródła prawa dawnego*, <https://iura.uj.edu.pl/dlibra/publication/938/edition/2202/content?ref=struct> (dostęp: 25 XI 2022)
- ŁYSIAK 1964 = Ludwik Łysiak, *Własność soltysia (wójtowska) w Małopolsce do końca XVI wieku*, Kraków 1964
- MATUSZEWSKI 1981 = Jacek S. Matuszewski, *Urzędnicy komisaryczni i ich uposażenie w Polsce późnośredniowiecznej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, XXXV, 1981, 1, s. 1–9
- MATUSZEWSKI 1983 = Jacek S. Matuszewski, *Obowiązek służby wojskowej zastawników królewskich w piętnastowiecznej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXXIV, 1982, 1, s. 101–113
- MATUSZEWSKI 1985 = Jacek S. Matuszewski, *Statut Władysława Warneńczyka z 1440 r. w procesie ograniczania królewskiego prawa dyspozycji domeną ziemską w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXXVII, 1985, 2, s. 101–121
- MATUSZEWSKI 1994 = Jacek S. Matuszewski, *Materialne instrumenty sprawowania władzy w średniowiecznej Polsce*, w: *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, Toruń 1994, s. 117–125
- MATUSZEWSKI, SZULC 1989 = *Opodatkowanie i polityka zastawu miast królewskich w Polsce za Jagiellonów. Uwagi w związku z książką M. Ludwiga, Besteuerung und Verpfändung königlicher Städte im spätmittelalterlichen Polen, Berlin 1984*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XLI, 1989 [druk. 1990], 2, s. 175–192
- MBiecz = *Materiały do historii miasta Biecza (1361–1632)*, oprac. Franciszek Bujak, Kraków 1914
- MIKUŁA 2006 = Maciej Mikuła, *Uzasadnienie zastawu dóbr królewskich w świetle narracji dokumentów Jadwigi i Władysława Jagiełły*, w: *Sprawiedliwość. Tradycja i współczesność*, red. Paweł F. Nowakowski, Janusz Smołucha, Wiktor Szymborski, Kraków 2006, s. 37–51
- MIKUŁA 2014 = Maciej Mikuła, *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Kraków 2014
- MLublin = *Materiały do historii miasta Lublina 1317–1792*, oprac. Jan Riabinin, Lublin 1937

- MOLENDĄ 1978 = Danuta Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*, w: *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. Feliks Kiryk, Ryszard Kołodziejczyk, Warszawa–Kraków 1978, s. 147–340
- MRPS, IV = *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, cz. 4, t. 1, oprac. Theodorus Wierzbowski, Varsoviae 1910
- MYŚLIŃSKI 1962 = Kazimierz Myśliński, *Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie 1317–1504*, Lublin 1962
- MYŚLIŃSKI 1965 = Kazimierz Myśliński, *Czasy walki o samorząd*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, red. Józef Mazurkiewicz, t. I, Lublin 1965, s. 57–80
- NABIAŁEK = Karol Nabiałek, *Będzin w XVI–XVIII w.*, w: *Będzin 1358–2008*, t. II: *Od pradziejów do rozbiorów*, red. Jerzy Sperka, Będzin 2008
- NIWIŃSKI 1938 = Mieczysław Niwiński, *Wójtostwo krakowskie w wiekach średnich*, Kraków 1938 (Biblioteka Krakowska, XCV)
- NOGA 1992 = Zdzisław Noga, *Władze miejskie*, w: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, red. Feliks Kiryk, t. I, Warszawa–Kraków 1992
- NOGA 2003 = Zdzisław Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003
- ONM = *Oppidum nostrum Mislimicze. Dokumenty monarsze dla miasta Myślenic z czasów piastowskich i jagiellońskich*, oprac., wyd. i przekład polski Krzysztof Fokt, Maciej Mikula, Myślenice 2022
- PAWIŃSKI 1886 = Adolf Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. III: *Małopolska*, Warszawa 1886 (Źródła Dziejowe, XIV)
- PERZANOWSKI 1958 = Zbigniew Perzanowski, *Zarys dziejów miasta Kłobucka*, „Studia Historyczne”, II, 1958, 2, s. 22–58
- PIOTROWICZ 1979 = Józef Piotrowicz, *Dzieje miasta Wieliczki w zarysie (do r. 1918)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, VIII, 1979, s. 7–45
- PIOTROWICZ 1990a = Józef Piotrowicz, *Powstanie i rozwój miasta w średniowieczu*, w: *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. Stanisław Gawęda, Antoni Jodłowski, Józef Piotrowicz, Kraków 1990
- PIOTROWICZ 1990b = Józef Piotrowicz, *Dole i niedole Wieliczki za panowania ostatnich Jagiellonów i królów elekcyjnych (do „potopu” szwedzkiego)*, w: *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. Stanisław Gawęda, Antoni Jodłowski, Józef Piotrowicz, Kraków 1990
- PTAŚNIK 1949 = Jan Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949
- RAJMAN 2002 = Jerzy Rajman, *Rozwój miasta do połowy XVII wieku*, w: *Częstochowa: dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. I: *Okres staropolski*, red. Feliks Kiryk, Częstochowa 2002, s. 165–202
- SAMSONOWICZ 1979 = Henryk Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, LXXXVI, 1979, 4, s. 917–931
- SAMSONOWICZ 1989 = Henryk Samsonowicz, *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, L, 1989 [druk. 1990], s. 31–43
- SAMSONOWICZ 2008 = Henryk Samsonowicz, *Kto podejmował decyzje w miastach samorządowych średniowiecznej Polski*, w: *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga*

- jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*, red. Zenon Piech, Kraków 2008, s. 149–160
- SIKORA 1980 = Franciszek Sikora, *Biecz*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, t. I, cz. 1, Wrocław 1980
- STARZYŃSKI 2010 = Marcin Starzyński, *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Kraków 2010
- SUCHENI-GRABOWSKA 2007 = Anna Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Warszawa 2007²
- SZCZEKLIK 1911 = Karol Szczeklik, *Pilzno i pilźnianie*, Kraków 1911
- SZCZYGIEŁ 1993 = Ryszard Szczygieł, *Ustrój i władze miejskie*, w: *Dzieje Sandomierza*, t. II: *XVI–XVIII w.*, cz. 1: *W okresie świetności*, red. Feliks Kiryk, Warszawa 1993
- ŚLAWSKI 1968 = Tadeusz Ślawski, *Z problematyki prawnoustrojowej Biecza w XVI i XVII w.*, w: *Nad rzeką Ropą*, cz. 3: *Szkice historyczne*, red. Władysław Michalus et al., Kraków 1968
- WENZEL-HOMECKA, WOJAS 1968 = *Inwentarz Archiwum Miasta Kleparza pod Krakowem 1366–1794*, oprac. Zofia Wenzel-Homecka, Zbigniew Wojas, Warszawa 1968
- WIESIOŁOWSKI 1980 = Jacek Wiesiołowski, *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między wsią a miastem w Polsce XV wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, XIII, 1980, 1, s. 47–75
- WRONISZEWSKI 2006 = Jan Wroniszewski, *Król jako właściciel ziemski w średniowiecznej Polsce*, w: *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. Andrzej Marzec, Maciej Wilamowski, Kraków 2006
- ZAŁĘSKA 2005 = Marta Załęska, *Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne)*, Warszawa 2005
- ZDM, I–III = *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. I–III, wyd. Stanisław Kuraś, Wrocław 1962–1969
- ZDM, VI–VIII = *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. VI–VIII, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, Wrocław 1974–1975

The king, the vogt, the burghers. Fight for power in the royal towns of Małopolska in the Jagiellonian era

The hereditary *vogtei* was a natural consequence of foundation under German law. In most cases it was assumed by the *locator* and was associated with powers of a lord, including judicial powers. A hereditary *vogt* was essentially to be the representative of the town's owner — thus, in the case of royal towns, the monarch (the *vogt* as a *brachium regale*). However, already by the end of Casimir the Great's reign we can observe a move away from the idea of hereditary *vogtei*. Probably one of the reasons for this was the reduction in the effectiveness of the hereditary *vogt's* actions due to the division of the *vogtei* through inheritance. However, during the reign of Władysław Jagiełło the hereditary *vogtei* was used for personal politics — as another type of property which could be used to reward someone's services. There is a noticeable trend of accumulating property in the hands of noble families. Thus, an authority that undermined urban autonomy was being consolidated in the landscape of the urban system. The term denotes the extent of the burghers' independence from outside entities in the management of the town, including with regard to the election of councillors. The following correlations have been noted between the extent of autonomy and the nature of hereditary *vogtei*: rich *vogtei* in the hands of a nobleman effectively limited the autonomy of a town included in the so-called II or III tax category (Biecz, Bochnia, Myślenice and Pilzno); poor *vogtei*, even one held by a starosta/tenetary, was an insufficient basis for effectively limiting urban autonomy (Będzin, Ciężkowice, Częstochowa); the absence of *vogtei* (Proszowice) or *vogtei* bought out by the town (Połaniec, Sandomierz, Wieliczka) are circumstances that generally strengthen urban autonomy; the lack of *vogtei* (Chęciny) or *vogtei* bought out by a town (Nowy Sącz) may not have translated into significant autonomy, if the castle starosta successfully opposed it and the economic potential of the *vogtei* was small.